

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.29>

НАДМІРНИЙ ФОРМАЛІЗМ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЯК ФОРМА НЕПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Білокурська О.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедра публічного права

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ORCID: 0000-0003-1005-2165

e-mail: o.biloskurska@chnu.edu.ua

Білокурська О.В. Надмірний формалізм в адміністративному судочинстві як форма неправомірного обмеження прав людини в умовах воєнного стану.

Стаття присвячена комплексному науковому аналізу феномену надмірного формалізму в адміністративному судочинстві України в умовах воєнного стану. Автор виходить із того, що формалізм є невід'ємною рисою процесуального права, однак його надмірність становить реальну загрозу доступу до правосуддя, ефективному захисту прав людини та дотриманню принципу верховенства права.

Доводиться, що надмірний формалізм є різновидом неправомірного, прихованого обмеження прав людини, яке виникає не внаслідок дії нормативно-правових актів, а через спосіб здійснення судочинства, зокрема внаслідок жорсткого та негнучкого тлумачення процесуальних норм без належного врахування конкретних обставин справи та реальних можливостей учасників процесу. Особлива увага приділяється впливу воєнного стану на реалізацію процесуальних прав та зміну стандартів оцінки допустимості процесуальних обмежень.

Наукова новизна статті полягає в обґрунтуванні надмірного формалізму як самостійної форми неправомірного втручання у здійснення права на судовий захист, що виходить за межі допустимих обмежень прав людини, визначених статтею 64 Конституції України. На основі аналізу практики Верховного Суду після 2022 року зроблено висновок про формування підходу, спрямованого на подолання надмірного формалізму, зокрема у справах соціального характеру та спорах, пов'язаних із проходженням військової служби і соціальними гарантіями військовослужбовців. Підкреслюється, що в умовах воєнного стану адміністративні суди повинні керуватися принципами пропорційності, розумності та добросовісності, забезпечуючи пріоритет змістовного захисту прав людини над формальним дотриманням процесуальних вимог.

Ключові висновки статті демонструють, що у період воєнного стану подолання надмірного формалізму повинно стати одним із пріоритетів у діяльності судової влади, адже від цього залежить забезпечення реального доступу до правосуддя, довіра суспільства до судової системи та дотримання конституційних прав людини.

Ключові слова: надмірний формалізм, адміністративне судочинство, права людини, здійснення судочинства, принцип пропорційності, суддівський розсуд, процесуальні норми, справедливий судовий розгляд, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, практика Верховного Суду.

Biloskurska O.V. Excessive formalism in administrative justice as a form of unlawful restriction of human rights under martial law.

The article provides a comprehensive scholarly analysis of the phenomenon of excessive formalism in administrative adjudication in Ukraine under martial law. The author proceeds from the premise that formalism is an inherent feature of procedural law; however, its excessive manifestation poses a real threat to access to justice, the effective protection of human rights, and compliance with the principle of the rule of law.

It is argued that excessive formalism constitutes a form of unlawful and concealed restriction of human rights, which arises not from the operation of legal norms as such, but from the manner in which judicial proceedings are conducted, in particular through rigid and inflexible interpretation of procedural rules without due consideration of the specific circumstances of the case and the actual ability of the parties to participate in the proceedings. Special attention is paid to the impact of martial law on the exercise of procedural rights and to changes in the standards for assessing the admissibility of procedural limitations.

The scientific novelty of the article lies in substantiating excessive formalism as an independent form of unlawful interference with the right of access to justice, which goes beyond the permissible limitations of human rights as defined by Article 64 of the Constitution of Ukraine. Based on an analysis of the case-law of the Supreme Court after 2022, the article concludes that an approach aimed at overcoming excessive formalism is emerging, particularly in cases of a social nature and in disputes related to military service and the social guarantees of servicemen. It is emphasized that under martial law administrative courts should be guided by the principles of proportionality, reasonableness, and good faith, ensuring the priority of substantive protection of human rights over formal compliance with procedural requirements.

The key findings of the article demonstrate that, during the period of martial law, overcoming excessive formalism should become one of the priorities of the judiciary, as it directly affects effective access to justice, public trust in the judicial system, and the observance of constitutional human rights.

Key words: excessive formalism, administrative justice, human rights, administration of justice, principle of proportionality, judicial discretion, procedural rules, the right to a fair trial, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, case-law of the Supreme Court.

Постановка проблеми. У сучасній юриспруденції у контексті забезпечення ефективного захисту прав і свобод людини питання надмірного формалізму у судочинстві набуває особливої актуальності. З метою дотримання принципу правової визначеності прослідковується процесуальний формалізм, позбавлений оціночного підходу, який в окремих випадках призводить до фактичного позбавлення особи доступу до суду або можливості реалізувати право на захист. За таких умов надмірний формалізм виходить за межі суто процесуальної проблеми та набуває ознак неправомірного обмеження прав людини, яке не передбачене безпосередньо нормами Конституції України про допустимі обмеження прав.

В умовах воєнного стану в Україні окреслена проблема набуває особливої гостроти, оскільки реалізація процесуальних прав об'єктивно ускладнюється через обмеження можливості пересування, об'єктивні труднощі у функціонуванні органів державної влади, місцевого самоврядування, проходження військової служби та інші фактори. В таких умовах збереження незмінного, «мирного» стандарту оцінки дотримання процесуальних вимог може призводити до непропорційних наслідків для прав людини. Це ставить під сумнів допустимість жорсткого формалізму у діяльності адміністративних судів та актуалізує питання переосмислення меж суддівського розсуду з урахуванням воєнних обставин.

Метою статті є комплексний науково-правовий аналіз явища надмірного формалізму в адміністративному судочинстві крізь призму забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. У вітчизняній юридичній науці окрему увагу дослідженню питанням надмірного формалізму приділили Я. Берназюк, В. Гордєєв, В. Заборовський, С. Короєд, О. Миколенко, Н. Сакара, А. Стойка та інші науковці. Проблематика надмірного формалізму в адміністративному судочинстві має досить значне теоретичне та практичне значення і зумовлює всебічний правовий аналіз, щоб зрозуміти такий формалізм не лише як процесуальний дефект правозастосування, а як самостійне неправомірне обмеження прав людини в умовах воєнного стану, що виникає поза межами, визначеними статтею 64 Конституції України. Існує потреба здійснити наголос та обґрунтувати, що надмірно формалізоване застосування процесуальних норм судами не є нейтральною процесуальною помилкою, а може виступати формою неправомірного обмеження конституційних прав людини, зокрема права на доступ до правосуддя та права на захист.

Вклад основного матеріалу. Питання забезпечення та захисту прав і свобод людини традиційно посідає центральне місце в юридичній науці та правозастосуванні. В правовій державі функціонування системи гарантій прав людини є ключовим показником легітимності діяльності публічної влади, а не тільки політичним чи соціальним завданням. В період збройного конфлікту та запровадження воєнного стану, коли правова система працює в умовах підвищеної нестабільності, проблематика забезпечення та захисту прав людини набуває особливого значення, а необхідність балансувати між безпекою та правами людини стає критичною.

Доцільно звернути увагу, що в юридичній літературі дефініція «забезпечення» має досить широке значення і трактується як створення умов для здійснення прав і свобод людини, яке включає такі три елементи (напрями) державної діяльності, як сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій); охорону прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики правопорушень); захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності) [1, с. 95]. Такий підхід дозволяє розглядати

забезпечення прав людини як комплексну діяльність держави, яка повинна здійснюватися безперервно, навіть у період надзвичайних чи воєнних умов.

У цьому ж контексті, на нашу думку, доцільно згадати про обов'язок держави утверджувати і забезпечувати права і свободи людини, що закріплені в ст. 3 Конституції України. Вважаємо, що такий обов'язок має об'єктивно-правовий характер та конкретизується в обов'язках посадових осіб, які, у свою чергу, можуть виражатися як у обов'язку здійснити певні дії, так і в необхідності утриматися від їх здійснення. Судова влада відіграє особливу роль у реалізації цього обов'язку. Саме суд є тією інстанцією через яку забезпечується остаточний та реальний захист прав людини, а отже, критерії допустимості обмеження прав державою повинні застосовуватися і до діяльності судових органів. Коли суд надмірно формалізовано тлумачить процесуальні норми, а саме, відмовляє у прийнятті позову через несуттєві недоліки, не забезпечує ефективного доступу до участі в процесі чи створює перешкоди для реалізації права на оскарження, він фактично обмежує конституційні права людини поза межами, визначеними законодавством України.

Відповідно, вважаємо, що доцільно розмежувати легітимні обмеження прав людини, що передбачені ст. 64 Конституції України та неправомірні обмеження, які виникають унаслідок неправильного здійснення судочинства, зокрема, через надмірний формалізм. На відміну від легітимних обмежень прав людини, які допускаються Конституцією України за наявності чітких умов, надмірний формалізм у судочинстві має характер порушення прав, оскільки не переслідує легітимної мети.

Стаття 3 Конституції України проголошує, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [2]. Обґрунтовано стверджувати, що встановлені Конституцією України положення є однією з передумов захисту прав людини в умовах, що викликані збройним конфліктом. Таке твердження важливе й для аналізу надмірного формалізму: формалізм виникає тоді, коли суд підмінює сутність прав людини, застосовуючи процесуальні норми у формалізований спосіб, без належної індивідуалізації з урахуванням фактичних обставин справи.

Таким чином, надмірний формалізм у судочинстві є не лише процесуальною проблемою, а формою неправомірного обмеження прав людини, що суперечить принципу верховенства права та загальним стандартам пропорційності.

У науковій юридичній літературі та судовій практиці й досі недостатньо уваги приділяється системному аналізу надмірного формалізму саме як форми неправомірного обмеження прав людини, а також його співвідношенню з принципом пропорційності, суддівським розсудом та конституційним обов'язком держави забезпечувати права і свободи людини. Формалізм у процесі – це природний елемент права. Правові процедури потребують визначеності, чіткості, структурованості, і тому певний рівень формалізму є необхідним для правозастосування. Проте межа між допустимим і надмірним формалізмом є доволі тонкою і саме її порушення створює ризик для прав людини.

В постанові Верховного Суду від 05 серпня 2020 року зазначається, що «надмірний формалізм у трактуванні процесуального законодавства визнається неправомірним обмеженням права на доступ до суду як елемента права на справедливий суд згідно зі статтею 6 Конвенції» [3]. С. Короєд в одній із своїх наукових праць надає роз'яснення такому правовому явищу як «надмірний формалізм». «Судді, дотримуючись процесуальної форми, часто стають заручниками зайвого формалізму, позбавляючись необхідної дискреції у виправленні допущених учасниками справи неістотних процесуальних порушень. Так, в ряді випадків, неухильно дотримуючись процесуальної форми, судді часто вдаються до буквального або ж обмежувального тлумачення процесуальних норм, що призводить до створення учасникам справи перешкод у доступі до суду (як при зверненні до суду першої інстанції, так й при апеляційному та касаційному оскарженні судових рішень) або спричинення інших негативних наслідків в розвитку процесу, коли останній здійснюється не заради виконання завдання судочинства (адміністративного чи цивільного), а заради самого процесу, без врахування обставин конкретної справи та без оцінки на предмет дотримання права на справедливий судовий розгляд» [4, с. 85]. Як бачимо, надмірний формалізм – це ситуація, коли суд надає формі перевагу над сутністю, а процесуальні вимоги тлумачаться настільки жорстко, що фактично позбавляють особу доступу до суду або можливості ефективного захисту.

Доцільно наголосити на вагомості принципу пропорційності, який вимагає, щоб будь-яке обмеження прав людини було необхідним, розумним та не порушувало сутнісний зміст права. Такий підхід повністю відповідає і логіці оцінки надмірного формалізму у судочинстві.

Порушення принципу пропорційності при тлумаченні процесуальних норм призводить до того, що формальні помилки або несуттєві недоліки позовної заяви створюють непропорційні перешкоди для доступу до суду. Такий підхід суперечить не лише Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, але й самому призначенню адміністративного судочинства, яке спрямоване на захист особи від владних рішень.

Вважаємо, що особливу увагу варто звернути на зв'язок надмірного формалізму з суддівським розсудом. Як наголошується в спеціальній юридичній літературі: «Суддівський розсуд є елементом свободи судді при вчиненні певних процесуальних дій. Межі цієї свободи визначаються завданням суду, рамками закону та права. Суддівський розсуд сприяє забезпеченню здійснення правосуддя. Він є важливим і необхідним елементом судової діяльності. Суддівський розсуд – це інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на законне, об'єктивне, неупереджене і справедливе вирішення спірних питань, що виникають у судочинстві або є предметом розгляду у випадках, дозволених або не врегульованих законом» [5, с. 75]. Як бачимо, суддя має повноваження тлумачити закон, оцінювати докази, визначати достатність підстав для відкриття провадження тощо. Однак суддівський розсуд не є абсолютним: він обмежений принципами розумності, добросовісності та заборобою надмірного формалізму.

Застосування формальних критеріїв не повинно стати механічним. Рішення про залишення позову без руху, повернення скарги чи відмову у відкритті провадження повинні прийматися з урахуванням реальної можливості особи виконати вимоги закону, складності життєвих обставин, наслідків для прав людини, принципу пропорційності, стандартів практики ЄСПЛ. Якщо суд застосовує процесуальні норми надто жорстко, тоді наслідком буде приховане обмеження прав людини, яке не має прямого нормативного підґрунтя і є недопустимим у світлі міжнародних стандартів.

Запровадження воєнного стану в Україні суттєво змінило умови функціонування органів судової влади. Частина судів була евакуйована, інші – працюють у дистанційному режимі або під постійною загрозою обстрілів, що не могло не вплинути на швидкість, доступність та якість судових процедур. Зростання кількості справ, пов'язаних із мобілізацією, соціальними виплатами, статусом внутрішньо переміщених осіб, правами військовослужбовців та їхніх сімей, створило додаткові навантаження на суддів та судову систему в цілому. І в такій ситуації вкрай важливо, щоб суди не допускали надмірного формалізму. Проте саме у період воєнного стану виріс ризик того, що суди, прагнучи дотримання процесуальної економії або працюючи в складних умовах, можуть надмірно жорстко тлумачити процесуальні норми.

В умовах війни держава стикається з необхідністю оперативного реагування на загрози, що зумовлює запровадження численних обмежень, а саме, мобілізацію ресурсів, запровадження комендантської години, обмеження пересування, права на вибір місця проживання, права залишати територію держави тощо. У цьому контексті суди повинні діяти особливо чутливо, оскільки будь-яке формальне обмеження доступу до суду у воєнних умовах має значно серйозніші наслідки ніж у мирний час. Пояснюється це тим, що в період збройного конфлікту люди часто об'єктивно не можуть подати позов у визначений строк, додати всі необхідні документи до позовної заяви, з'явитися в судове засідання, скористатися належним чином електронними сервісами, що працюють нестабільно.

В розрізі таких міркувань доцільно звернути увагу на практику Верховного Суду після 2022 року в якій є низка важливих правових позицій, що спрямовані на подолання надмірного формалізму. Особливо це помітно у категоріях справ, пов'язаних із мобілізацією та військовою службою, соціальними гарантіями військовослужбовців; призначенням і виплатою соціальної допомоги. Для прикладу, у постанові Касаційного адміністративного суду у справі № 420/10945/22 від 21.12.2023 року Верховний Суд засвідчив, що відмова від індивідуалізації, технічне тлумачення норм щодо порядку індексації грошового забезпечення військовослужбовців, яке не враховує суті соціальних гарантій та обставин проходження служби, є неприйнятним. Як наслідок, Верховний Суд вимагає від судів нижчих інстанцій переходити від формального застосування норм до змістовного з'ясування правових наслідків для захисту гарантованих прав військових [6].

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене зазначимо, що надмірний формалізм у адміністративному судочинстві виходить за межі суто процесуальної проблематики та набуває конституційно-правового значення, оскільки є однією з найбільш небезпечних форм прихованого обмеження прав людини та впливає на реальність і ефективність здійснення таких прав. Така ситуація прослідковується, коли суд в процесі розгляду справи надає перевагу формі над сутністю, а процесуальні норми застосовуються формально, не враховуючи обставин конкретної справи. Таким чином, надмірний формалізм у діяльності суду може розглядатися не лише як порушення процесуальних стандартів, а як самостійна форма конституційно значущого втручання у сферу прав людини, що не має легітимації у статті 64 Конституції України.

В Україні, в період воєнного стану можливі ризики зростання надмірного формалізму, що викликано об'єктивними перешкодами в процесі реалізації процесуальних прав, зокрема, військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб та осіб, які знаходяться в зоні бойових дій і обмежені у доступі до правосуддя. За таких обставин формальне дотримання процесуальних вимог без урахування реальних можливостей людини набуває непропорційного характеру та суперечить як

принципу верховенства права, так і міжнародним стандартам справедливого судового розгляду. Попри те, з аналізу судової практики можна зробити висновки, що існують непоодинокі випадки подолання надмірного формалізму, зокрема у справах, пов'язаних із соціальними гарантіями військовослужбовців та іншими категоріями осіб, які зазнають особливого впливу воєнного стану. У зв'язку з цим актуальним є формування сталої судової практики, орієнтованої на змістовну оцінку процесуальних вимог з урахуванням умов воєнного стану та вразливого становища окремих категорій осіб в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституційно-правові засади становлення української державності / за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Тодики. Харків: Право, 2003. 328 с.; с. 85. Чуйко З.Д. Конституційно-правовий механізм забезпечення національної безпеки України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8. С. 81–89.
2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.12.2025).
3. Постанова Верховного Суду від 05 серпня 2020 року, судова справа № 177/1163/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90847615> (дата звернення: 26.12.2025).
4. Короєд С.О. Надмірний формалізм як перешкода ефективності адміністративного і цивільного судочинства. *Право і суспільство*. 2023. № 4. С. 83-91. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.13>.
5. Савенко М.Д. Суддівський розсуд у цивільному процесі. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2004. Т. 26. С. 75-79.
6. Постанова Верховного Суду від 21 грудня 2023 року, судова справа № 420/10945/22. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=115839409> (дата звернення: 26.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026